

H. Akihary, e. a., ed., *Ir. F. J. L. Ghijsels. Architect in Indonesia (1910-1929). Simplicity is the shortest path to beauty* (Utrecht: Seram Press, 1996, 127 blz., f49,95, ISBN 90 802978 2 8).

Over Nederlands-Indië weten we in een aantal opzichten ridicul veel. Noem een gebied in de Preanger (Java) en binnen een paar uur is duidelijk hoeveel thee van welke soort er in 1912 werd geplukt. In andere opzichten zijn we behoorlijk *ignorons*. Een van de oorzaken daarvan is het enorme verlies aan archiefmateriaal: tijdens de Revolutie, maar ook na 1949 is er door repatriëring, brand, opstand, hitte, vocht en nonchalant veel verdwenen. Een van de gebieden waar we bijvoorbeeld weinig van weten, is de koloniale bouwkunde en bouwkunst. Daarom is het zo goed dat de erfgenaam van de architect Frans Ghijsels diens archief heeft gekoesterd en het initiatief heeft genomen tot het maken van een boek over deze belangrijke bouwmeester.

Ir. F. J. L. (Frans) Ghijsels werd geboren in Nederlands-Indië, studeerde in Delft waarna hij terugkeerde naar zijn land van herkomst. Hij werd er ambtenaar van het departement van burgerlijke openbare werken (in de wandeling BOW geheten, en in de volksmond bijgenaamd Batavia onder water, gezien de slechte afwatering van de stad tijdens de moesson). Ghijsels bleef niet lang bij het BOW; in 1916 richtte hij met H. von Essen b. i. en de aannemer F. Stolz het Algemeen ingenieurs- en architectenbureau (AIA) op. Het bureau werd in architectonisch opzicht een trendsetter. Economisch ging het het AIA redelijk goed: men ontwierp niet alleen, maar construeerde ook. En dat brengt geld in het laatje.

Waarom nu was het AIA in architectonisch opzicht een trendsetter? Dat is een lastige vraag. Eigenlijk zou de eerstverantwoordelijke auteur van het boek over Ghijsels, Huib Akihary, die vraag moeten beantwoorden. Dat probeert hij ook. Maar ook hij, die toch een zeker gezag heeft op het terrein van de koloniale architectuur na de publicatie van zijn boek *Architectuur en stedebouw in Indonesië* (1988), is niet helemaal in staat Ghijsels' werk te plaatsen in de geschiedenis van de moderne bouwstijlen vanaf 1900. Dat is ook niet eenvoudig. Koloniale architectuur immers was tot 1900 een simpel begrip: een laag wit landhuis of kantoor met een royale voorgalerij waarvan het dak werd gesteund door een fikse colonnade, was de neoklassicismische basis van ongeveer alles dat door Europeanen gebouwd werd.

Omstreeks 1900 verandert dat. De plantage-economie van Nederlands-Indië wordt onderdeel van de wereldeconomie waarin technologisch geavanceerde productiemethoden, multi-nationale bedrijven en hooggespecialiseerde arbeidskrachten met een universitaire vorming de toon aangeven. In dat klimaat past smaak voor het moderne, het yuppige, het eigentijdse. Het neoklassicisme verdwijnt: in de steden geeft nu de Amsterdamse school de toon aan, en ook Jugendstil en Art Deco zijn gewild. Maar die scholen en stijlen worden al snel beconcurrereerd door nieuwe ideeën. In Nederlands-Indië immers is voor Europeaan, en niet te vergeten voor de welgestelde Chinezen letterlijk en figuurlijk ruimte voor meer vrijheid en dynamiek dan men in Gouda of Haarlem dromen kan. Er is de mogelijkheid voor vormen, aangepast aan de tropen, die benoemd worden als zakelijk expressionisme, De Stijl, Het Nieuwe Bouwen of The Modern Movement. Het werk van Frank Lloyd Wright die zijn werk aanpast aan het klimaat van de streek waar hij bouwt, wordt door sommigen gekend, al is het maar van foto's. Het zijn allen westerse vormen die de opdrachtgevers en architecten inspireren. Tevergeefs bepleit Berlage die in 1923 Indië bezoekt, een synthese tussen de westerse stromingen en de bestaande inheemse architectuur van de Indonesische archipel. Een klein aantal architecten doet zijn best dit nieuwe ideaal waar te maken, maar hun aanvankelijk succes zet niet op grote schaal door. Modern, kosmopolitisch, klimatologisch functioneel, smaakvol en representatief bouwen, daar gaat het de opdrachtgevers om. Een inheems vernisje in de zin van wat Javaans-achtige ornamentiek en andere oogstrelende details van autochtone komaf zijn geen taboe: ze geven een gebouw een extra accent dat graag gezien wordt. Ghijsels met zijn compagnons en medewerkers van het AIA horen tot de top van de bouwmeesters die de nieuwe tropische architectuur realiseren. De Koninklijke pakketvaart maatschappij, de overheid, de Theosofische

vereniging, de vrijmetselarij, het episcopaat, het bankwezen, de spoorwegen, Lever's zeep-fabrieken, de marine, en school- en ziekenhuisbesturen bedenken het AIA ruim met opdrachten. Wat het AIA maakte, was dan ook indrukwekkend, en evolueerde mee met de tijd. Ghijsels' eerste KPM-kantoor in Batavia in 1916 neigt nog naar het Nillmij-gebouw van Moojen en Snuyf uit 1909 (Jakarta) en naar het kantoor dat Berlage in 1900 ontwierp voor 'De algemeene maatschappij voor levensverzekering en lijfrente' (Surabaya). Maar in 1917 heeft Ghijsels zich al vernieuwd en bouwt hij naast de andere grote bouwmeester van die periode, Thomas Karsten, in Semarang een mooi, functioneel, zakelijk-expressionistisch kantoor. In 1925 verrijst in Ujung Pandang (voorheen Makassar) een KPM-kantoor dat een nog expressiever uitstraling heeft en opvalt door zijn zakelijke esthetiek. Vier jaar later is zijn talent ten volle ontplooid: in Surabaya bouwt hij het kantoor van Internatio dat majestueus en toch sober belijnd is. De Art Deco-elementen nemen af in omvang en belang. De ontwerpen worden sterk functionalistisch.

Vanaf 1929 ontwerpt hij zelden meer alleen. Hij gaat in dat jaar voorgoed naar Europa waar zijn gezin woont, en ontwerpt en bestiert op afstand. Zijn compagnons beheren het AIA daadwerkelijk. Zo verrijst in Batavia het Hotel des Indes dat rond 1972 helaas is afgebroken. In de Kota, de benedenstad van Batavia, komt het mooie spoorwegstation (Setasiun Jakartakota) waarvan de detaillering voor een groot deel is behouden.

Huib Akihary en zijn team van kundige medewerkers beschreven het gehele oeuvre van Ghijsels en het AIA met toewijding. De illustraties die ze kozen zijn voortreffelijk. De citaten uit Ghijsels' correspondentie zijn aansprekend en verhelderend. Een enkel punt van kritiek is er ook: ik denk niet dat Indonesiërs vanaf 1900 spraken van 'Het Indische Bouwen' zoals Akihary meent. Ze spraken, lijkt me, van *gedung belanda*: Nederlandse gebouwen. Zoals ze tegenwoordig veelal spreken van *gedung kolonial*: koloniale gebouwen. Wij vinden dat geen prettige term meer, maar zó is het, in ieder geval naar mijn ervaring.

Een tweede kritische noot betreft iets heel anders: volgens Akihary bouwde het AIA het ziekenhuis Onder de bogen in Yogyakarta als een verzameling van paviljoens, een opzet die aan de inheemse bouwtraditie zou zijn ontleend. Of zoals Akihary schrijft: 'The idea of pavilions and inner and outer courtyards is based on the Javanese concept of control of management and space. The well-known kratons, or royal palaces, of Yogyakarta and Surakarta are beautiful examples of this'. De paviljoensgewijze opzet van het ziekenhuis in Yogya, heeft, anders dan Akihary meent, niet zoveel met het Javaanse denken te maken. Tot ongeveer 1935 worden ook in Europa ziekenhuizen paviljoensgewijs opgezet; daarna verandert het management in de ziekenhuizen en daarmee deze vorm van architectuur.

Een volgend punt dat aandacht verdient is de situering van Ghijsels in de architectuurgeschiedenis. Akihary schrijft over de stijl van Ghijsels en tijdgenoten: 'Judgment of this period demands completely different definitions of style than those who are valid for European architecture and other expressions of art of the same period'. Daar zit wat in. Echter: de concepten van het moderne bouwen in de kolonie kwamen niet uit de lucht vallen, en de wisselwerking tussen de ontwikkeling van het bouwen in Nederlands-Indië en die in Europa en Amerika blijft intrigeren. Akihary schrijft niet veel over die wisselwerking, en kon dat misschien ook niet binnen het beknopte bestek van het boek over Ghijsels waarin de oeuvre-catalogus een belangrijke plaats inneemt. Maar het thema van de wisselwerking kan mogelijk-kerwijs in een volgende publicatie verder worden uitgediept. Het is die moeite zeker waard.

Tenslotte: de vertaling van T. Burrett is niet vlekkeloos. Waarom Netherlands Indian Railway Company voor Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij? De term Netherlands-Indies is gebruikelijker in wetenschappelijke teksten. Maar goed, bijzaken zijn bijzaken. Hoofdzaak is dat de architectuurgeschiedenis van Nederlands-Indië verrijkt is met een informatief en prachtig uitgevoerd boek.

Marijke Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: IISG.1995, 252 blz./34,50 ISBN 90 6861 106 2).

Dit proefschrift is intrigerend én irriterend. Intrigerend, omdat de politicologe Marijke Mossink de lezer meeneemt naar haar werktafel en laat zien hoe zij met een metaforische passer cirkels zet op haar papier om daarmee haar materiaal vanuit verschillende perspectieven te benaderen. Door het boek heen beschrijft zij de ontwikkeling in haar denken over de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenvredesbeweging in het interbellum. De auteur ontziet zichzelf daarbij niet. In het tweede hoofdstuk vertelt zij over dit denkproces als een 'reconstructie van een constructie', dat wil zeggen als 'een gestileerde reconstructie — in de vorm van een weergave van mijn worsteling van mijn bronnen, en anderzijds de literatuur en de wetenschappelijke discussies die mij in de loop van het onderzoek inspireerden'. In een noot volgt ten overvloede de geruststelling dat deze reconstructie eigenlijk ook een constructie is. De lezer krijgt de kans om mee te denken, en dat kan interessant zijn — en dat is het bij tijd en wijlen ook —, maar de beschouwingen over problemen, raadsels en vragen die zich alsmear opdringen, over keuzes waarom eerst de ene conclusie werd getrokken en later de andere, gaan op den duur wel eens irriteren.

Toch heeft deze studie veel te bieden. Zo is *Levenbrengsters* een leerzame gids voor wie wil weten wat de theorie van Joan Scott in de praktijk van het historisch onderzoek inhoudt. Sinds de jaren tachtig roept deze Amerikaanse historica op om vooral over de totstandkoming en effecten van subjectieve en collectieve betekenissen van vrouwen en mannen als identiteits-categorieën te schrijven. Mossink vertaalt dit als onderzoek naar de 'politics of gender in the politics of peace' en andersom. Zij richt zich op twee bonden die vrouwen als collectief organiseerden om de vrede te bevorderen: de Algemeene Nederlandse vrouwen vredebond en de Nederlandse afdeling van de Women's international league for peace and freedom ofwel de Internationale vrouwenbond voor vrede en vrijheid (IVVV). Deze vrouwenvredesbonden werden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog opgericht om pas na jarenlange discussies te fuseren. De Tweede Wereldoorlog was toen net uitgebroken. Deze slepende fusie vraagt om een verklaring en die wordt ook gegeven. De bestaande geschiedschrijving biedt overigens wat dat betreft weinig houvast. De geschiedenis van de vrouwenvredesbeweging is namelijk schromelijk verwaarloosd, niet in het minst door feministen zelf. De feministische historica Johanna Naber — als oud-liberale een voorstandster van een sterke defensie — had weinig op met het 'sentimentele' pacifisme. In haar invloedrijke chronologisch overzicht van de Nederlandse vrouwenbeweging uit 1937 negeerde ze de wapenfeiten van de vrouwen vredesbeweging volkomen. Tijdens de tweede feministische golf stonden alleen de pacifistische activiteiten van socialistische vrouwen in de belangstelling.

De vrouwenvredesbeweging krijgt in *Levenbrengsters* het eerherstel dat zij verdient. Maar Mossink is natuurlijk niet zozeer daar op uit. Het gaat haar om de vraag waarom en hoe het vanzelfsprekende verband werd gelegd tussen vrouwen en vrede, vrouwelijkheid en vreedzaamheid. Vanuit deze optiek worden de twee vrouwenbonden als 'fabrieken van vrouwelijkheid' geïnterpreteerd. Op deze wijze hoopt zij tevens iets te kunnen zeggen over wat er in Nederland gebeurde met het feminisme na de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. In laatste instantie wil dit boek een destijds nieuw fenomeen aan de orde te stellen: het vrouwelijk burgerschap.

De Vrouwen vredebond was eind 1914 de creatie van Elisabeth Maria van Wijngaarden, een onbekende winkelierster die streefde naar vrede in de harten van *mensen*. Over vrouwen als collectief sprak of schreef ze merkwaardig genoeg weinig. In plaats van luid te protesteren tegen de oorlog, ging zij van deur tot deur om met mensen te praten en hen te bewegen een afdeling op te richten. Was Van Wijngaarden het type van een Jevohagetuige, maar dan van het